

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

М А Щ А Қ
Світлана Остапівна

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИВАЮЧОЇ
ВЗАЄМОДІЇ ПІДЛІТКІВ**

Спеціальність 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата психологічних наук

Київ — 1995

АВ 32.186

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті психології АПН України.

Науковий керівник — доктор педагогічних наук, академік АПН України, професор КИРИЧУК О. В.

Офіційні опоненти: — доктор психологічних наук, професор БОРИШЕВСЬКИЙ М. П.

кандидат психологічних наук, доцент ГРАБСЬКА І. А.

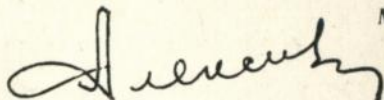
Ведуча організація — Київський державний лінгвістичний університет.

Захист відбудеться 16 травня 1995 року об 11 год. на засіданні спеціалізованої ради К 113.04.01 в Інституті психології АПН України за адресою: 252033, Київ-33, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психології АПН України.

Автореферат розісланий «¹²» квітня 1995 року.

Учений секретар
спеціалізованої ради
канд. психол. наук

М. І. АЛЕКСЕЄВА

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00777019 (V)

AB - 32.186

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Побудова демократичного суспільства в Україні на засадах українського менталітету передбачає поряд з вирішенням політичних, економічних та соціальних проблем, подальше вдосконалення діяльності інституцій (насамперед освітянських), котрі покликані забезпечити формування національно свідомих громадян. Успішне розв'язання цих завдань неможливе без належного наукового, зокрема, психолого-педагогічного забезпечення, яке сприяє пошуку належних умов розвитку особистості в сучасному суспільстві.

Традиційна педагогіка розуміла виховання як вплив учителя на особистість учня, а навчання — як організацію діяльності школярів, спроектованої у формальній відповідності з принципами дидактики. Авторитарна педагогіка недостатньо турбувалась про те, як будуть сприйняті учнями задані нею імперативи. Відсутність зворотнього зв'язку між суб'єктами впливу та сприймання зумовило заміну суб'єктно-суб'єктних стосунків на суб'єктно-об'єктні, що, властиво, внесло спотворення у процес формування особистості.

Засилля авторитарної педагогіки робило неможливим широкомасштабні дослідження розвиваючої взаємодії особистості. І сьогодні ця проблема є мало дослідженою. Проте саме в ній поєднуються процеси формування особистості шляхом долучення її до внутрішнього світу іншої людини, та одночасно, набуття нею власної унікальності. (О. В. Киричук). Оскільки розвиваюча взаємодія практично не аналізувалась в психолого-педагогічній науці, то зрозуміло, невипрацьованими є також психологічні та педагогічні умови, за яких вона успішно формується. Отже, є необхідність розширити вивчення проблеми розвиваючої взаємодії в системі

«вчитель—учень» та «учень—учень» і, особливо, дослідження спілкування учнів як форми існування розвиваючої взаємодії особистостей.

Особистість не може розвиватись поза спілкуванням з іншими людьми, оскільки живе в певному соціальному середовищі, яке повсякчас впливає на неї, стимулюючи чи гальмуючи процес її становлення. Взаємовплив вищого рівня — розвиваюча взаємодія, існує в формі індивідуалізованого діалогу педагога та вихованця, в процесі якого відбувається їх взаємне збагачення моральними та духовними цінностями. Оскільки в підлітковому віці зростає роль спілкування з ровесниками, у загальному спектрі чинників розвитку особистості (О. В. Мудрик, С. В. Кондратьєва, Н. В. Скотна та інші), то взаємодія між учнями та їх ровесниками стає порівняно більш значущою для збагачення системи цінностей. Сказане дозволяє стверджувати актуальність дослідження проблеми спілкування підлітків, вивчення і науково-методичне обґрунтування психологічних засобів діагностики, і подолання чинників, які створюють труднощі взаємодії учня з вчителем та учня з учнем.

Значна кількість проблем, пов'язаних з спілкуванням підлітків та юнацтва, досліджена в роботах Г. М. Андреевої, О. В. Киричука, М. И. Боришевського, І. А. Грабської, Я. Л. Коломінського, В. М. Роздобудько, Л. П. Петровської, Т. С. Яценко та інших. У вісімдесяті та на початку дев'яностих років спілкування досліджувалось порівняно інтенсивно. Предметом вивчення було міжособистісне спілкування підлітків в групах, закономірності їх спілкування в системах «вчитель-учень» та «учень-учень», роль спілкування в формуванні психічних новоутворень у структурі особистості на різних етапах її розвитку. Значне місце посідали дослідження соціаль-

ної перцепції підлітків. Розроблялись техніки психокорекційних тренінгів, що мали допомогти учням з недоліками спілкування. Однак, незважаючи на значну кількість проведених досліджень з проблем спілкування, окремі її аспекти залишаються недостатньо вивченими. Нез'ясованими залишаються питання, пов'язані з вивченням психолого-педагогічних умов, за яких спілкування піднімається до рівня розвиваючої взаємодії особистостей. Це й зумовило вибір теми дисертаційної роботи «Психологічний аналіз розвиваючої взаємодії підлітків».

Об'єктом дослідження є спілкування як чинник соціального і духовного розвитку особистості.

Предметом дослідження стали психологічні умови становлення продуктивного (розвиваючого) спілкування підлітків.

Мета дослідження полягає у визначенні психологічних закономірностей становлення продуктивного (розвиваючого) спілкування учнів в умовах навчально-виховного процесу.

Відповідно до об'єкту і предмету дослідження головна **гіпотеза** полягала в тому, що сутнісними ознаками продуктивного розвиваючого спілкування є можливість для самореалізації підлітків, розвиток потенційних якостей їх особистості, усвідомлення ними самоактуалізації.

Психологічними умовами продуктивного розвиваючого спілкування підлітків є:

— позитивна оцінка підлітком свого становища в системі міжособистісних стосунків через подолання невпевненості, тривожності та інших чинників, що спричиняють труднощі в спілкуванні;

— вміння реалізувати у спілкуванні власний особистісний потенціал (усвідомлення та досягнення мети інтеракції, спрямування

у відповідності до цього нахилів та здібностей, стійка готовність проявити комунікабельність, позитивна установка на іншу людину).

Перевірка цієї гіпотези та досягнення мети дослідження передбачали розв'язання таких завдань:

— визначення сутності, чинників становлення та критеріїв розвиваючого (продуктивного) спілкування підлітків.

— експериментальну перевірку ефективності розробленої моделі організації спілкування підлітків, що мала сприяти розвитку соціально-комунікативної активності.

— обґрунтування психолого-педагогічних умов становлення розвиваючого (продуктивного) спілкування підлітків і, на цих засадах розробити методичні рекомендації щодо налагодження педагогічно доцільної розвиваючої взаємодії підлітків.

Методологічні засади дослідження впливають із положень про зв'язок соціального і індивідуального у психіці людини (К. А. Абульханова-Славська, С. Л. Рубінштейн), про суб'єкт-суб'єктну взаємодію як основу формування особистості (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, Б. Ф. Ломов), про особистість як активний суб'єкт діяльності і взаємодії з оточенням (Г. С. Костюк).

У відповідності з наведеними положеннями процес формування особистості підлітка розглядався у нерозривній єдності з навчальною та громадською діяльністю, з урахуванням як зовнішніх умов формування так і самоактивності, самореалізації в певних видах діяльності.

У процесі дослідження ми спиралися на вчинковий принцип як пояснювальний та евристичний засіб (В. А. Роменець); на визначення структури функціональної та генетичної сутності педагогічної

взаємодії, її інтра- та інтерперсональні функції і стадії розвитку (О. В. Киричук).

Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс взаємодоповнюваних **методів і методичних прийомів**: в основу покладений психолого-педагогічний експеримент, який мав констатуючу та формуючу частини. У процесі його проведення використано комплекс методів і методичних засобів: спостереження за поведінкою і діяльністю учнів на уроках, в позаурочний час та під час виконання ними експериментальних завдань, а також результати анкетування, експериментальних бесід, координатно-соціограмного аналізу, спеціально розробленої тренінгової методики.

Дослідження проводилося протягом чотирьох років.

Для поглибленого вивчення було відібрано 60 учнів (два класи з наповненістю 30 учнів кожен, 6-а, 6-в кл. СШ № 14 м. Дрогобича). У дослідженні взяло участь 647 учнів середніх загальноосвітніх шкіл м. Дрогобича.

Наукова новизна дослідження полягає у розкритті сутності міжособової розвиваючої взаємодії підлітків як передумови реалізації своїх потенційних можливостей; визначенні соціально-психологічних умов, що унеможливають продуктивну взаємодію підлітків та, внаслідок цього, гальмують розвиток їх особистості. Показана сутність усвідомлених підлітками та неусвідомлених ними психологічних чинників, котрі впливають на успішність їх взаємодії, зокрема, адекватності самооцінки, сформованості механізмів психологічного захисту та якостей особистості.

Теоретичне значення: поглиблено розуміння сутності розвиваючого (продуктивного) спілкування підлітків та психолого-педагогічних умов його становлення; обґрунтовано принципи побудови

системи корекційних впливів на особистість підлітків, які сприяють належному розвитку їх соціально-комунікативної активності, та гальмують дію чинників, що утруднюють розвиваючу взаємодію (неадекватність самооцінки та тривожність у спілкуванні).

Практична цінність дослідження полягає у тому, що отримані в дисертаційній роботі результати можуть бути використані шкільними психологами та педагогами для вдосконалення організації виховного процесу у класному колективі, налагоджування розвиваючого спілкування серед учнів. Методика формуючого експерименту, за умови адаптації її до специфіки діяльності загальноосвітньої школи, може бути використана практичними психологами як один з інструментів їх діяльності, спрямованої на налагодження стосунків в системі «підліток-ровесник», і, отже, збагатити арсенал методичних засобів шкільної психологічної служби.

Надійність і вірогідність результатів забезпечувалася його системною організацією, застосуванням взаємодоповнюючих методів і методичних прийомів, кількісного і якісного аналізу здобутих результатів, та адекватністю методик умовам і завданням дослідження. Експериментальні дані опрацьовані з допомогою статистичних методів; використовувався кореляційний та факторний аналіз.

Основні положення, що виносяться на захист:

1. Оптимізація спілкування підлітків у навчально-виховному процесі сучасної школи є однією з актуальних проблем, вирішення якої сприяє подальшому вдосконаленню всього педагогічного процесу, його результативності в плані формування особистості як суб'єкта соціально-комунікативної активності.

2. В існуючому навчально-виховному процесі школи пошук умов оптимальної взаємодії в системах «вчитель-учень» та «підліток-ро-

весник» не є спеціально організованою діяльністю педагогічного колективу. Здебільшого увага вчителів спрямовується на відповідність змісту та форми взаємодії підлітків установленим зразком поведінки.

3. Розвиваюча взаємодія підлітків передбачає формування їх здатностей до аналізу і усвідомлення причин та умов продуктивності їх спілкування та розпізнавання форм поведінки, які найбільш адекватні ситуації взаємодії. Оволодіння підлітками раціональними формами взаємодії передбачає заміну словесних пояснень, характерних для традиційного навчально-виховного процесу школи, на «пояснення реальною поведінкою». Під час тренінгових занять підлітки не лише дізнаються як треба спілкуватись, але й використовують ці форми взаємодії, тобто засвоюють їх.

4. Розвиваюча взаємодія у системі «підліток-ровесник» можлива за умов подолання основних психологічних чинників, що її утруднюють (конфліктності самосвідомості підлітків та їх тривожності, що передбачає позбавлення внутрішньої напруженості) у ігровій діяльності; навчити їх розпізнавати ситуації у яких для них можливі труднощі спілкування та оволодіння більш широким набором раціональних навичок поведінки у таких ситуаціях.

Апробація роботи. Зміст основних положень і результатів дослідження викладений та обговорювався на Республіканській науково-методичній конференції «Психолого-педагогічні аспекти гуманізації навчально-виховного процесу в школі» (Дрогобич, 1990 р.), Міжнародних наукових Костюківських читаннях «Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність» (Київ, 1992 р.), «Рубінштейнівських читаннях» (Одеса, 1992 р.), Міжнародній науковій конференції «Майєвтика у системі психологічних знань» (Київ, 1993 р.),

Міжвузівській науково-практичній конференції «Психолого-педагогічні проблеми гуманізації педагогічної взаємодії» (Дрогобич, 1993 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Особистість і народ: погляд історичної психології» (Київ, 1994 р.), на засіданні кафедри психології ДДПі ім. І. Франка.

Матеріали нашого дослідження знайшли своє практичне застосування в організації виховної роботи середньої школи № 14 м. Дрогобича, використовувалися під час підготовки та читання курсу лекцій з педагогічної та вікової психології для студентів ДДПі ім. І. Франка та у підготовлених автором друкованих працях.

Публікації: результати дослідження відображені у шести публікаціях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, бібліографії та додатків. Роботу викладено на 205 сторінках, список літератури містить 205 найменувань, подано 11 таблиць і 6 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність, виділено об'єкт, предмет, мету, основні гіпотези та завдання роботи, визначено методологічну основу та методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення та форми її апробації, представлені положення, що виносяться на захист, а також впровадження наукових результатів у практику.

У першому розділі «Розвиваюче спілкування підлітків як предмет психологічного дослідження» розглядається концепція розвиваючого спілкування, розкривається сутність цього процесу, чинники, що йому сприяють або гальмують, та обґрунтовуються психоло-

гічні умови його оптимізації. Факти свідчать про порівняно пізні конкретно-наукове вивчення проблеми спілкування у вітчизняній психолого-педагогічній науці. До початку шістдесятих років ця проблема спеціально не ставилася, а вирішувалася у зв'язку з іншими проблемами педагогіки (А. С. Макаренко, Т. Ю. Коннікова, І. С. Мар'єнко, Ю. П. Азаров та інші), психології мови та мовлення (С. Б. Баєв, О. М. Раєвський та інші), методологічними, світоглядними та соціальними проблемами (Л. С. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв та інші). Певне відставання у дослідженнях вітчизняних психологів проблеми спілкування було пов'язане з ідеологічними причинами та порівняно меншою практичною потребою в таких дослідженнях у «доурбанізаційний» період.

У зарубіжних країнах проблеми спілкування почали вивчатись дещо раніше. Розроблялися методичні засоби формування здатностей педагога до професійного спілкування, значне поширення набув комунікативний тренінг, вміння вести безконфліктні бесіди, оволодівати методами мовної терапії, організації власного та учнівського вербального і невербального спілкування. Широко використовувався тренінг для корекції спілкування підлітків. У відповідності з цим у вісімдесятих роках відбулося помітне зміщення акцентів у вивченні психолого-педагогічних дисциплін в університетах, коледжах та інших навчальних закладах.

З середини шістдесятих та у сімдесяті роки проблеми спілкування інтенсивно розробляються у вітчизняній психології (Н. В. Кузьміна, С. В. Кондратьєва, О. О. Леонтьєв, О. В. Киричук, Б. Ф. Ломов, Б. Д. Паригін, М. І. Лисина, П. М. Кондратюк, Б. Т. Лихачов, В. О. Сухомлинський), філософії (В. Г. Іванов, П. Е. Кряжев), соціології (М. М. Архангельський та інші). Спілкування роз-

глядалося як умова існування специфічної діяльності, що забезпечує обмін матеріальними і духовними цінностями та знаннями, процес взаємодії та взаємопізнання людей, джерело розвитку мотивів діяльності особистості, регулятор поведінки людини, тощо.

З другої половини сімдесятих та у вісімдесяті роки розгортаються дослідження соціальної перцепції. Були вивчені рівні розвитку соціальної перцепції вчителів, диференціація здатності педагогів до соціальної перцепції у відповідності з їх професійним стажем та специфікою підготовки до професійної діяльності, віком, статтю, іншими особливостями (С. В. Кондратьєва, Я. Л. Колмінський, В. М. Роздобудько та інші). Соціальна перцепція досліджувалась як складова частина професійних здатностей особистості педагога (В. І. Максакова), виявились чинники відхилень розвитку соціальної перцепції (професійні стереотипи, недоліки у розвитку особистості педагога, тощо).

На основі психологічних досліджень соціальної перцепції розроблено ряд методичних засобів, що сприяють розвитку здатності вчителів до перцепції, а саме: психологічний тренінг по типу рольових ігор та вирішення педагогічних задач (Т. С. Яценко, Н. В. Кузьміна, В. Г. Бедерханова), ситуаційно-рольові ігри (І. Н. Богомолва, Л. П. Петровська).

Проводяться дослідження вікових особливостей спілкування, зокрема, значущості його у підлітковому віці для повноцінного розвитку особистості (И. Лангмейер, З. Матейчик, І. Кон та інші), становлення її як суб'єкта власної діяльності, засвоєння нею соціальних норм та цінностей. Вивчалася специфіка вибору підлітками партнерів спілкування, особливості їх спілкування.

У дев'яності роки акцент дослідження проблеми спілкування

змінюється на проектування спілкування як розвиваючої взаємодії та умов його досягнення (О. В. Киричук). Системотворчою ідеєю спілкування є тезис про побудову цілісної системи комунікативно-перцептивних процесів із врахуванням потреб у самоактуалізації та самореалізації суб'єктів спілкування. Побудова розвиваючої взаємодії засновується на системному підході, який дозволяє визначити у кожному моменті продуктивно-розвиваючого спілкування індивідів шість компонентів: педагогічна задача; соціально-комунікативна активність взаємодіючих сторін; цінності, які реалізує кожен із учасників взаємодії; норми, за якими організується взаємодія; соціально-психологічна ситуація; результат педагогічної взаємодії. Концепція розвиваючої взаємодії передбачає в педагогіці курс на співробітництво, а в психології — на взаємопізнання та на врахування особистих якостей партнерів спілкування; надає важливості цінностям, значущим для учасників педагогічної взаємодії. Вважається, що взаємодія може набирати значущих ознак за умови зближення цінностей.

Отже, спілкування, що допомагає підлітку у його самореалізації є розвиваючим, і навпаки, спілкування, що спрямовує розвиток підлітка у потрібне для партнерів спілкування русло, у якому, однак, не реалізуються потенційні можливості підлітка стати суб'єктом діяльності, розвиваючим бути не може. Сьогоднішня виробила основні вимоги до побудови розвиваючого спілкування у системі «вчитель-учень». Менш досліджене розвиваюче спілкування у системі «підліток-ровесник», тож і є предметом нашої дисертаційної роботи.

У другому розділі «Психологічний аналіз спілкування підлітків у традиційно організованому навчально-виховному процесі за-

гальноосвітньої школи» описуються експериментально виявлені закономірності побудови розвиваючого спілкування та чинники, що сприяють його становленню.

Аналіз даних констатуючого експерименту свідчить про домінуючу роль адекватної самооцінки підлітків та оцінки ними своїх взаємостосунків у колективі класу для становлення розвиваючого спілкування. У процесі дослідження був виявлений феномен неспівпадання реальних стосунків підлітків з ровесниками та уявлень про ці стосунки. Неспівпадання буває двох типів: неадекватно завищеної та неадекватно заниженої оцінки свого становища. Це вносить дизгармонію у спілкування і унеможливує взаємостимулювання розвитку підлітків. Неспівпадання реального та уявного стану речей характерне для підлітків з труднощами спілкування, але не є властиве підліткам, відносно позбавленим вад спілкування.

Співставлення індексу самооцінки підлітків з труднощами спілкування та їх реального соціометричного статусу показало розходження цих величин (аж до протилежних значень), а порівняння коефіцієнтів адекватності (співвідношення дійсного і очікуваного статусу) підлітків, що відчувають труднощі у спілкуванні та підлітків, що таких труднощів не відчувають, свідчить про значне неспівпадання уявних та дійсних взаємовідношень перших та майже співпадання цих величин у других (відповідно $K_{d1}=0,3$, $K_{d2}=0,8$).

Самооцінка виявляється у суб'єктивному задоволенні підлітками станом свого спілкування. Учні з неадекватно завищеною самооцінкою більш задоволені спілкуванням, незважаючи на реальне негативне ставлення до них ровесників і, навпаки, підлітки з неадекватно заниженою самооцінкою «помічають» труднощі у спілкуванні, яких у дійсності не існує. Піддослідні з адекватною само-

оцінкою здебільшого належним чином усвідомлюють особливості своєї взаємодії з однокласниками, більшість з них невимушена у спілкуванні.

Неадекватна самооцінка підлітків з труднощами спілкування виявляються у:

— неадекватному спокої стосовно свого становища у колективі класу, незважаючи на явні труднощі у спілкуванні (уникненні їх однокласниками, небажання ровесників проводити з ними дозвілля, ратися та розмовляти в позаурочний час у школі, наявність негативних оцінок з боку однокласників, порівняно часті конфлікти з ними, тощо). Нечутливість до неспіхів у спілкуванні має захисний характер; вона виявляється, за нашими даними, у 25,7% підлітків, що відчують труднощі спілкування.

— афективних реакціях на спроби експериментатора зорієнтувати увагу підлітків на неадекватну оцінку підлітком свого становища у колективі класу та породжені таким становищем труднощі спілкування. Реакції свідчать про наявність неусвідомлених психотравм, які є наслідком неспіхів у спілкуванні. Торкання до афектогенних зон викликає такі реакції (вони властиві 20% піддослідним):

— знеціненні для себе спілкування з однокласниками та акцентування уваги на тому, що їх «партнери по спілкуванню є поза школою». Це своєрідний психологічний захист від негативних емоцій, що могли б виникнути внаслідок адекватного усвідомлення свого низького соціально-психологічного статусу. Девальвація спілкування з однокласниками характерна для 22,9% підлітків, що відчують труднощі у спілкуванні.

Лише один піддослідний з групи тих, що мають труднощі у

спілкуванні адекватно усвідомлював свій низький статус у групі однокласників, належним чином переживав свій неуспіх, визнавав, що порівняно незначна кількість соціометричних виборів є наслідком певних рис його характеру та специфіки поведінки.

Кількісні дані наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Особливості ставлення підлітків до свого становища у колективі

Група підлітків	Ставлення підлітків до свого становища у колективі (в %)			
	неадекватний спокій стосовно свого низького статусу	афективна реакція на зорієнтування оцінки щодо свого становища	обезцінення для себе спілкуван. з однокласниками	адекватна оцінка
Підлітки, що відчувають труднощі у спілкуванні з ровесниками	30,1	23,3	26,6	3,3
Підлітки, що не відчувають труднощів у спілкуванні з ровесниками	18,8	—	13,4	3,3

Другим чинником, що утруднює спілкування підлітків є їх тривожність, яка може змінювати спрямованість та зміст процесу взаємодії. Тривожність у цьому віці, як встановлено дослідженням, зумовлена страхом неуспіху у спілкуванні з суб'єктивно значущим партнером, очікуванням неприйняття референтною групою. Виявляється це у високій сором'язливості, ніяковинні під час розмов, скованості рухів, внутрішній напруженості, неприродньому звучанні тембру голосу, зупинкою та повторюванням у розмовах, вживанні слів паразитів тощо. Тривожність у спілкуванні є характерною для

частини підлітків, які відповідально ставляться до навчання та інших своїх обов'язків, мають соціально-вартісні захоплення (навчання у музшколах, відвідування спортивних секцій). Високі результати діяльності, до яких вони прагнуть, вимагають від них значних зусиль та часу. Тривожність є породженням конфліктності самосвідомості підлітків, наявністю у ній суперечності між високим рівнем домагань та непевненістю у своїх силах, яка, з одного боку, спонукає постійне прагнення підлітків досягати значних успіхів, а, з іншого, заважає їм належно оцінити результати діяльності та власні можливості. Це породжує гостре почуття незадоволення собою і очікування низької оцінки себе з боку референтних партнерів спілкування, що вносить дизгармонію у взаємодію підлітків. За нашими даними тривожність вносить дизгармонію у спілкування 20,3% підлітків.

У дисертації доводиться, що звільнення підлітків від тривожності сприяє не лише налагодженню спілкування і впевненості у взаєминах, але й збереженню високих самооцінок та вирішенню внутрішньо-особистісного конфлікту між високим рівнем домагань у спілкуванні та заниженою самооцінкою.

У третьому розділі «Експериментальне дослідження психологічних умов розвиваючого спілкування підлітків» описується тренінгова методика формування раціональних способів спілкування та отримані з її допомогою результати щодо змін спрямованості та змісті спілкування, емоційному фоні взаємин підлітків, а, також, сталості цих змін у часі.

Формуючий експеримент проводився на протязі трьох місяців, було проведено 24 групові заняття, тривалість кожного — 80 хв. Заняття проводились у формі ігор за спеціально розробленими на-

ми сценаріями. Вимірювання динаміки ефективності спілкування підлітків замірювалося п'ять разів: до початку занять, через 30 та 60 днів від початку формуючого експерименту, наприкінці та через чотири місяці після його закінчення.

Принципи побудови експериментальних занять:

— побудова занять передбачала подолання недоліків спілкування підлітків шляхом усвідомлення ними причин появи цих вад, випрацювання навичок раціонально-вербальної поведінки та впевненості у груповій взаємодії, а, також, позбавлення внутрішньої напруженості і конфліктності самосвідомості у процесі гри;

— сюжети ігор склалися так, щоб підлітки навчилися «впізнавати» ситуації проблемного спілкування (у яких вони виявляють хворобливу сором'язливість, страх неуспіху, ніяковість або навпаки — зависоку агресивність та конфліктність) та не потрапляти туди. Групові заняття були спрямовані на розвиток здатності підлітків «об'єктивувати» такі ситуації та «побачити їх очима стороннього» (ніби події відбуваються не з ним). Тому заняття передбачали формування навичок аналізу ситуації, виявлення адекватних форм поведінки у певних умовах тощо;

— індивідуальний підхід до проблеми підлітка, діагностики причин появи труднощів спілкування та їх корекції. Забезпечення у процесі занять максимально можливого вияву ініціативи підлітків як умови того, щоб у них з'явилося почуття суб'єкту групової діяльності;

— проведення занять у ігровій формі з наступним обговоренням та усвідомленням підлітками сенсу групової діяльності. У процесі ігор підлітки неодноразово спостерігають відтворення у різних варіантах складних для них ситуацій спілкування, наслідком

цього є зростання здатності особистості об'єктувати її та розпізнавати у реальному житті. Спостерігаючи дії інших учасників групи, підлітки мимовільно запам'ятовували ефективні стереотипи спілкування, розширяючи діапазон форм адекватного реагування на складну ситуацію. Ефективність засвоєння стереотипів поведінки пов'язана з тим, що традиційно раціональне пояснення педагогів замінюється поясненням реальної поведінки у груповій діяльності;

— у побудові занять передбачалось формування більш широкого вибору способів поведінки підлітків у конфліктних та інших важких ситуаціях спілкування. Підлітки, які акцентують увагу на власних труднощах спілкування потрапляють у незвичайну (стресову) ситуацію, нездатні самостійно адаптувати свою вербальну поведінку. Тому заняття були спрямовані на подолання «зривів» спілкування шляхом навчання більш тонкої поведінки;

так, зокрема, підлітків навчали гальмувати свою агресію у ситуації недружніх стосунків та регулювати свої емоції у непрямих соціально прийнятих формах взаємодії.

Мета занять: формування у підлітків раціональних способів висловлювання власних думок та вміння слухати інших; розвиток здатності до оптимального вибору партнерів спілкування та коректного і дійового впливу на них, випрацювання умінь свідомо використовувати захисну поведінку за умов недружного спілкування. Була здійснена спроба долучення підлітків до духовного абсолюту як умова подолання їх тривожності;

Наслідком проведення групових занять є формування у підлітків раціональних навиків спілкування та усвідомлення ними своїх нових можливостей. Кількісні результати формуючого експерименту подані у таблиці № 2.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Динаміка змін труднощів спілкування підлітків за час формуючого експерименту
(в %)

ГРУПИ	Наявність труднощів у спілкуванні підлітків внаслідок підвищеної тривожності					Наявність труднощів у спілкуванні підлітків внаслідок неадекватної оцінки взаємин у колективі класу				
	до початку формуючого експерименту	через 30 днів від початку формуючого експерименту	через 60 днів від початку формуючого експерименту	на час закінчення формуючого експерименту	через 4 місяці після закінчення формуючого експерименту	до початку формуючого експерименту	через 30 днів від початку формуючого експерименту	через 60 днів від початку формуючого експерименту	на час закінчення формуючого експерименту	через 4 місяці після закінчення формуючого експерименту
Експериментальна	90,0	63,3	36,2	22,2	30,0	100,0	53,3	36,6	23,3	33,3
Контрольна	100,0	90,0	100,0	96,6	93,3	96,6	93,3	100,0	100,0	100,0

Наведені дані свідчать про ефективність запропонованої методики корекції спілкування підлітків. Із 77,8% підлітків експериментальної групи, труднощі спілкування, яких були пов'язані з підвищеною тривожністю, позбулися такої вади, 76,7% учнів експериментальної групи, труднощі спілкування, яких були пов'язані з неадекватною оцінкою взаємостосунків, за час групових занять подолали ці недоліки. Кількість підлітків, які мають труднощі спілкування, для яких виявилися неефективними групові заняття у плані корекції їх тривожності, були притаманні занижена самооцінка, низький рівень самоповаги аж до несприйняття свого образу «Я» (19,5%). Вони потребували спеціальної роботи з корекції самооцінки. Для 23,3% підлітків групові заняття були неефективними у плані корекції вад спілкування, пов'язаних з неадекватністю оцінки взаємин з партнерами спілкування. У них конфліктна самосвідомість (поєднання високого рівня домагань з невпевненістю у собі) «доповнювалася» несприйняттям інформації про їх неуспіхи у спілкуванні, за гостроти конфліктності самосвідомості така інформація викликає негативні емоції і, може бути психотравмуючим чинником. Психологічний захист особистості «блокує» гаку інформацію, але й робить підлітків закритими для корегування впливів.

Позитивні зміни, які спостерігалися у формуючому експерименті, необхідно було перевірити часом. Для виявлення їх сталості та незворотності здійснювалось замірювання наявності труднощів у спілкуванні підлітків через чотири місяці після закінчення формуючого експерименту. Виявилось, що підлітки експериментальної групи частіше не мають труднощів у спілкуванні в порівнянні з учнями контрольної групи. Статистичне опрацювання зібраних даних засвідчило наявний зв'язок ($Q=0,96$; $G=0,81$) між участю підліт-

ків у групових заняттях та позбавленням труднощів спілкування.

У закінченні дисертаційної роботи сформульовані основні положення про природу та закономірності становлення розвиваючої взаємодії підлітків, підведено підсумки дослідження, що підтвердили висунуту гіпотезу та тези, винесені на захист, а, також, перспективи подальшої роботи з досліджуваної проблеми. Результати дослідження дозволили зробити такі **висновки**:

1. Розвиваючим спілкуванням особистостей є така їх взаємодія, у процесі якої вони найбільш повно реалізують свою потребу у самореалізації як суб'єкти власної діяльності, вияву та реалізації зовнішніх та внутрішніх тенденцій розвитку.

2. Неадекватна самооцінка розходження між самооцінкою та рівнем домагань і тривожність, як риса характеру підлітка, є основними причинами, що гальмують спілкування. Завищена самооцінка зумовлює неадекватне сприйняття підлітком свого становища серед ровесників, їх очікувань та оцінних ставлень, і, як результат розвивається феномен неспівпадання реальних стосунків та уявлень про них, що вносить дизгармонію у спілкування.

Для збереження високої самооцінки, підлітки не усвідомлюючи цього, формують психологічний захист у формі неадекватного спокою на неуспіх у спілкуванні з ровесниками, обезцінюючи для себе спілкування з однокласниками у формі афективних реакцій на спроби педагога допомогти подолати невірне усвідомлення причин труднощів спілкування.

3. Подолання конфліктності самосвідомості підлітків та їх тривожності як причин дизгармонії спілкування можливе за умов відрегулювання підлітками внутрішньої напруженості у ігровій діяльності та оволодіння вмінням «об'єктивувати» (побачити очима

(інших) ситуацію, у якій можливі для них труднощі.

4. Формування здатностей підлітків до розвиваючого спілкування передбачає тренування їх умінь аналізувати власну поведінку та усвідомлювати причини, що унеможливають продуктивність спілкування, співставляти свою поведінку з очікуваннями партнерів спілкування.

5. Налагодження розвиваючої взаємодії підлітків передбачає належний розвиток їх здатностей до свідомої адаптації своєї поведінки у відповідності з вимогами ситуації, навчанням їх розпізнавати ситуації, у яких для них можливі труднощі та адекватне використання у цих ситуаціях, набутих у групових заняттях доцільних форм поведінки.

6. Ефективність засвоєння підлітками раціональних форм спілкування передбачає заміну словесних пояснень, які характерні для традиційного навчально-виховного процесу сучасної школи на «пояснення реальною поведінкою» у групових заняттях, у процесі яких учні не лише дізнаються про стереотипи поведінки, але й ефективно використовують її, а тому відчують зростання своїх можливостей та усвідомлюють себе суб'єктами групової діяльності.

Подальше дослідження у межах даної проблеми ми вбачаємо у розробці та реалізації цілісної програми психокорекції тривожності, конфліктності самосвідомості, інших особистісних утворень, що несприятливі для становлення розвиваючої взаємодії підлітків.

ОСНОВНІ ІДЕЇ РОБОТИ ВІДОБРАЖЕНІ У НАСТУПНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Формування здатності школярів до самостійного пошуку знань. Психолого-педагогічні аспекти гуманізації навчально-виховного процесу у школі. — Дрогобич, 1990. — С. 15—26.

2. Теорія Г. С. Костюка про закономірності психологічного розвитку людини // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність: Тези наукових Костюківських читань. Т. 1. — Київ, 1992. — С. 47—48 (у співавт.).

3. Проблеми самотворчості особистості у роботах С. Л. Рубінштейна // Рубінштейнівські читання: збірник доповідей та виступів на конференції 28—31 травня 1992 р. — Одеса, 1992. — С. 30—31.

4. Проблеми вдосконалення педагогічної взаємодії: можливості майевтики // Майевтика у системі психологічних знань: Тези Міжнародної наукової конференції. — Київ, 1993. — С. 110—112. (у співавт.).

5. Розвиваюча взаємодія як засіб вдосконалення педагогічного спілкування // Психолого-педагогічні проблеми гуманізації педагогічної взаємодії: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. — Київ, 1993. — С. 123—124.

6. Сучасна криза духовності як психологічний феномен // Особистість і народ: погляд історичної психології. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Київ, 1994. — С. 42—43.

3. Подолання конфліктності самосвідомості підлітків та їх тривожності як причин дисгармонії спілкування можливе за умов підрегулювання підлітками внутрішньої напруженості у ігровій діяльності та оволодіння вмінням самостійно регулювати (побачити)...

Машак Светлана Остаповна. Психологический анализ развивающего взаимодействия подростков. Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 — педагогическая и возрастная психология, Институт психологии АПН Украины, Киев, 1995. Защищается рукопись, которая содержит рассмотрение проблемы развивающего взаимодействия подростков в ходе учебно-воспитательного процесса современной школы. Определены содержание, структура и закономерности его осуществления. Показаны психологические условия и способы организации развивающего взаимодействия подростков. Особое внимание уделено вопросам коррекции общения. Разработана тренинговая методика формирования рациональных способов общения подростков, которая при соответственной адаптации, может быть использована в педагогической практике.

Ключові слова: Розвиваюча взаємодія, соціально-комунікативна активність, спілкування (продуктивне, розвиваюче).

Світлана

Згідно до надоби 28.03.95. Підписано до 28.03.95.
Формат 60x84/16. П'ять друків. Тираж 100.
Ціна вказана в м. до 1.30. У м. фінансування 1.02.
Тираж 100. Зам. № 1240.

Дрогобицька міська друкарня Чарніської обл.
293720 м. Дрогобиць, вул. І. Мазепа, 7.

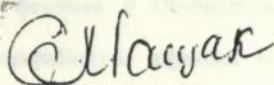
44768

Mashchak Svetlana Ostapovna.

Psychological analysis of the developing interaction of teenagers. Thesis for the degree of doctor of philosophy on psychology in speciality — 19.00.07 — pedagogical and developmental psychology. Institute of Psychology, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. 252033, Kiev, 1995.

The thesis investigates the problems of the developing interaction of teenagers in the course of educational process at modern school. The contents, structure and appropriateness of its implementation are determined. It is shown how to create psychological conditions and organize the developing interaction of teenagers. Special attention is devoted to the problem of the correction of intercourse. Training methods of the formation of rational ways of teenagers intercourse which have been worked out in this research can be used in pedagogical practice.

Key words: developing interaction, intercourse (productive, developing), socio-communicative activity.

Здано до набору 28.03.95. Підписано до друку 30.03.95.
Формат 60x841/16. Папір друкарський, Гарнітура літер.
Друк високій. Ум. др. арк. 1,39. Ум. фарбовідб. 1,62.
Тираж 100. Зам. № 1240.

Дрогобицька міська друкарня Львівської обл.
293720, м. Дрогобич, вул. І. Мазепи, 7.

447650

AB 32.186

AB 32.186